

भारतातील इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धती : एक चिकीत्सक अभ्यास

डॉ. विजय मा. कुंभार

अर्थशास्त्र व बँकींग विभाग,
धनजयराव गाळगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा (महाराष्ट्र) - ४१५ ००९
email - vijay.kumbhar9@gmail.com

प्रास्तावना

जगातील बँकींग व वित्तीय क्षेत्रातील प्रगतीचा विचार करता भारतीय बँकींग क्षेत्रातील प्रगती बाल्यावस्थेतच असली तरी गेल्या दहा वर्षात भारतीय बँकींग क्षेत्रामध्ये अमुलाग्र बदल घडून येत आहेत. इंग्लंड, फ्रान्स, पोलंड, अमेरिकेतील बँक व्यवसायामध्ये बँकींग तंत्रज्ञानाचा वापर १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातच सुरु झाल्याचे दिसून येते. भारतात मात्र ही सुरुवात २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरु झाल्याचे पहावयास मिळते. परंतु आलेकडील दहा वर्षात भारतीय बँकींग क्षेत्रात तंत्रज्ञानात्मक बदल खूप गतीने होत आहेत. केंद्रीयकृत बँकींग (Core Banking), इन्टरनेट बँकींग, मोबाईल बँकींग, एस्.एम्.एस. अलर्ट, ए. टी. एम् व क्रेडिट कार्ड, इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण, इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन इत्यादी सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. या सर्व सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी केंद्रीयकृत बँकींग तंत्रज्ञान (Core Banking Technology) आणि इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धती (Electronic Payment System) या अत्यंत मूलभूत सेवा आहेत. म्हणून प्रस्तुत लेखामध्ये या दोन पद्धतीच्या कार्यपद्धतीचा आढावा घेऊन त्यांची चिकीत्सक परिक्षणे नोंदवलेली आहेत.

उद्देश व अभ्यासपद्धती

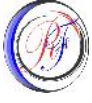
भारतातील इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धतीचा इतिहास व सद्यस्थितीचा अभ्यास करून ह्या पद्धतीबाबतची सविस्तर आणि आवश्यक माहिती संशोधक, अभ्यासक, विद्यार्थी व सामान्य वाचकापर्यंत पोहचवणे हा प्रस्तुत लेखाचा मुख्य उद्देश आहे. तसेच या पद्धतीची अंमलबजावणी करताना येत असलेल्या विविध अडचणीबाबत खुलासा करून त्यासाठी उपयुक्त सूचना करणे हा देखील या लेखाचा उद्देश आहे. सदर लेखासाठी आवश्यक असलेली माहिती विविध शोधनिबंध, भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे अहवाल व इतर दुय्यम स्रोतातून घेतलेली असून प्रस्तुत लेख हा दुय्यक माहिती बरोबरच प्रस्तुत लेखकांने त्यांच्या मुळ संशोधनासाठी संकलीत केलेल्या प्राथमिक माहितीवर तसेच निरीक्षणावर आधारलेला आहे.

जगातील निवडक देशातील इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धती :

फिनलंड हा जगातील ई-बँकींग सेवांचा प्रवृत्त देश मानला जातो. फिनलंडमधील मेरीटा (Merita) लेवोनिया (Leonia) आणि ओकोबँक (Okobank) या तीन मोठ्या बँकींग ग्रुपनी १९१८ पासूनच या सेवा ग्राहकांना द्यावयास सुरुवात केल्याचे दिसून येते. १९३९ मध्ये या देशात इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धती म्हणून “गिरो यंत्रणा” (Giro System) सुरु केलेली होती ती Postal Giro System या नावाने ओळखली जात होती. १९४२ पासून ती The Bank Giro System म्हणून ओळखली जात आहे. (Parkar & Parker, 2008) आयर्लंडचा विचार करता Irish Payment Service organisation (IPSO) जून १९९७ पासून कार्यरत असून या संस्थेद्वारे देशभरातील बँकींग व्यवहारासाठी इलेक्ट्रॉनिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. फेब्रुवारी २००८ पासून मोठ्या रकमेच्या देवाणघेवाणीसाठी (Real Time Gross settlement)-RTGS वर आधारित IRIS (Irish Real Time Interbank Settlement) यंत्रणा सुरु करण्यात आलेली आहे. (Central Bank of Ireland, 200)

बेल्जियममध्ये सन १९७४ पासून स्वयंच्छीत पद्धतीने देयकांचे व्यवहार मिटवण्यासाठी The Belgian Financial System द्वारे क्लिअरिंग सेन्टर सुरु करण्यात आले होते. हे केंद्र सध्या Centre for Exchange and Clearing (CEC) या नावाने ओळखले जाते. सन १९९६ मध्ये Electronic Large Value Interbank Payment System (ELIPS) ही मोठ्या आर्थिक व्यवहारासाठीची महत्त्वपूर्ण यंत्रणा दि नॅशनल बँक ऑफ बेल्जियमच्या प्रयत्नातून सुरु झालेली आहे. (BIS, 2003) इंग्लंडमधील पेमेंट सिस्टीमचा विचार करता सन १९८५ मध्ये Association for payment Clearing Services (APACS) ही खाजगी संघटना स्थापन करण्यात आलेली होती तर १९९६ पासून ही CHAPS (Cleaning House Automated Payment System) ही यंत्रणा सुरु करण्यात आली तर २००१ मध्ये ही छ्शु CHAPS सुधारीत यंत्रणा कार्यान्वीत करण्यात आलेली आहे. या व्यतिरिक्त युनायटेड किंग्डम मध्ये २०० बँकांचे व्यवहार पहाणारी ब्रिटीश बँकर्स अशोसिएशन (BBA), तसेच युरोपीयन पेमेंट कौन्सिल देखील (EPC) देखील इलेक्ट्रॉनिक देयक व्यवहार हाताळत आहेत. (BIS, Red Book, 2003)

अमेरिकेत अनेक देयक यंत्रणा कार्यरत आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या देयक यंत्रणामध्ये The American Banker's Association, Electronic Payment Network फेडरल रिझर्व्हची नॅशनल सेटलमेंट सिस्टीम (FRNSS याचा समावेश होतो.

सन १९७० पासून उक्खझड (Cleaning House of Interbank Payment System) स्वयंचलीत समावेशन सुविधा उपलब्ध करुन देत असून Fedwire ही फेडरल रिझर्व्ह सिस्टमची रियल टाईम ग्राँस सेटलमेंट यंत्रणाही कार्यान्वीत आहे.

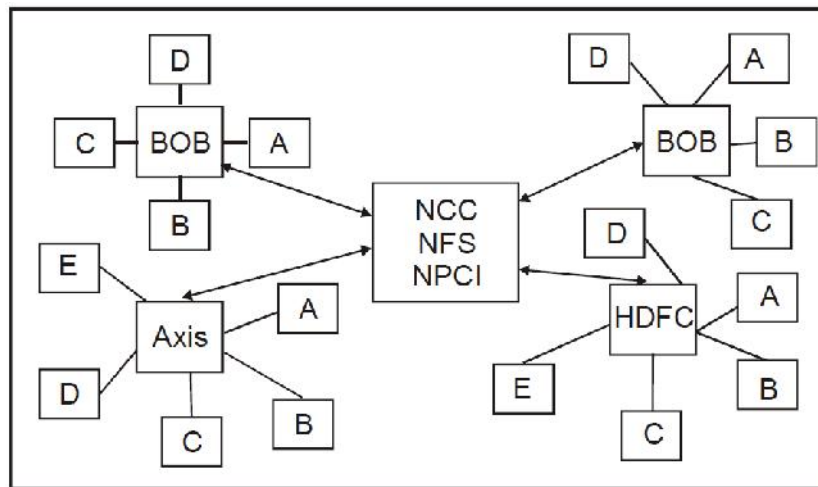
भारतातील इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धतीचा इतिहास :

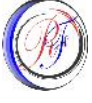
इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धतीचा मुलभूत पाया हा बँक व्यवसायाच्या संगणकीकरणद्वारे सुरु होतो. भारतीय बँक व्यवसायातील पहिला संगणक रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सन १९६८ मध्ये बसवला तर सी. रंगराजन समिती (१९८५) च्या शिफारशीनुसार राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँकांमध्ये संगणकीकरणाचा पहिला कार्यक्रम १९८५ ते १९८९ या काळात राबवण्यात आला. सध्या देशातील बहुतांश बँक शाखांचे संगणकीकरण झालेले आहे. तथापि सहकारी बँकांचे संपूर्ण संगणकीकरण झालेले नाही. सन १९९४ मध्ये श्री. डब्ल्यू. एस्. श्राफ यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समीतीने इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफर (CFT) व इरपझपशी आणि MICR (Magnetic Ink Character Recognition) तंत्राचा अवलंब करण्याच्या शिफारशी केलेल्या होत्या. १९९६ मधील वसुदेवन समीतीने खळखळसेवेचा विस्तार व बँक संगणकीकरणात वाढ करण्याच्या शिफारशी केलेल्या होत्या. त्यानंतर नरसिंह समिती १९९८, आर. बी. वर्मन समिती, श्री. घोष समिती (१९९३) एम्. जी. भिडे समिती (२००१), आर. एच्. पाटील कार्यगट (२००३), आर. गांधी कार्यगट (२००७) इत्यादी समित्यांच्या शिफारशीनुसार इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धतीमध्ये विविध सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.

बँकांचे संगणकीकरण व केंद्रीयकृत बँकींग

इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धती सुरु करण्यासाठी बँका व बँक शाखांचे संगणकीकरण ही अत्यंत महत्वाची बाब असल्याने रिझर्व्ह बँकेने सन १९८५ पासून विशेष प्रयत्न करुन Institute for Development and Research in Banking Technology (IDRBT) च्या मदतीने इलेक्ट्रॉनिक पाया भक्कम केलेला दिसून येतो. इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टमसाठी संगणकीकरणबरोबरच केंद्रीयकृत बँकींग प्रणाली (Core Banking Solution-CBS) प्रस्थापित करण्याची आवश्यकता असते. त्याखेरीज इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट व इलेक्ट्रॉनिक क्लिअरिंग या बाबी शक्य नसतात. केंद्रीयकृत बँकींग (Core Banking) ही संकल्पना गाभा बँकींग या नावाने सर्वश्रुत असली तरी प्रत्यक्षात ही इलेक्ट्रॉनिक तंत्रे आणि नेटवर्कींग वर अधारीत असलेली केंद्रीयकृत बँकींग प्रणाली आहे. या प्रणालीमध्ये बँकांच्या शाखा, बँकेच्या मुख्य कार्यालयास तर मुख्य कार्यालये भारतीय राष्ट्रीय देयक कंपनी (National Payment Corporation of India-NPCI) शी जोडलेल्या असतात ही जोडणी संगणक व नेटवर्कवर अधारलेली असते. भारतात इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट आणि क्लिअरिंगच्या सुविधा देण्याचे कार्य भारतीय रिझर्व्ह बँकेचा नॅशनल क्लिअरिंग सेल (NCC, RBI), Zeb Zeb 'b p'dM(NFS) आणि नॅशनल पेमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) यांच्याकडून पाहिले जाते जानेवारी २०१० पर्यंत NFS चे कार्य IDRBT पाहत होती. परंतु सध्या ते छळखळ कडे वर्ग करण्यात आले आहे. इंडियन बँक अशोशिएशन (IBA) च्या प्रयत्नातून छळखळ ची स्थापना डिसेंबर २००८ मध्ये झालेली असून ही संस्था तीच्या सदस्य बँका व त्यांच्या ग्राहकांना इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सेटलमेंटची सुविधा देत आहे. या सर्व सेवा केंद्रीयकृत बँकींग प्रणालीद्वारे देण्यासाठीची संरचना पुढीलप्रमाणे असते.

आवृत्ति 1 HD' HW -HSJ àUmbor

या प्रणालीमध्ये प्रत्येक बँकांची ATM, Pos Terminals, इन्टरनेट बँकींग अकाऊन्ट, मोबाईल बँकींग अकाऊन्ट इत्यादीमार्फत होणाऱ्या व्यवहाराची नोंद बँक शाखेच्या संगणकात, त्यानंतर मुख्य कार्यालयाच्या संगणकात व त्यानंतर NPCI किंवा NFS च्या सर्व्हरमध्ये होते तसेच त्याच बँकेच्या ग्राहकाचे व्यवहार त्याच बँकेतील प्रणालीद्वारे होत असल्यास NFS किंवा NPCI चा फारसा संबंध येत नाही. फक्त संबंधीत ग्राहकाच्या खात्याचे अपडेट्स नोंदवून घेतले जातात. केंद्रीयकृत प्रणालीमध्ये बँकांच्या सर्व शाखांचे संगणक LAN (Local Area Network) द्वारे त्याच शाखेतील लोकल सर्व्हरला जोडलेले असतात तर शाखेचा सर्व्हर NFS/NPCI च्या सर्व्हरला आणि बँकेच्या मुख्य कार्यालयाच्या सर्व्हरलाही जोडलेला असतो. ही जोडणी WAN (Wide Area Network) च्या माध्यमातून असते. ही सर्व जोडणी सर्वात सुरक्षित Indian Financial Network (INFINET) या नेटवर्क प्रणालीद्वारे असते तर यामधील संदेशवहनासाठी Structured Financial Massaging system (SFMS) तंत्राचा वापर केला जातो. त्यामुळे संदेशवहन सुरक्षित व जलद होत असते. उदा. ATM मशीनमध्ये कार्ड टाकल्या टाकल्या आपणास आपले खाते काही क्षणातच स्क्रीनवर दिसते ही सगळी प्रक्रिया ATM-NFS-Bank Server d Bank Server - NFS - ATM या टप्प्यातून होत असते तरीही काही सेकंदातच सर्व माहिती स्क्रीनवर दिसते. या सगळ्या गतीमान केंद्रीयकृत बँकींग प्रणालीद्वारे इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सिस्टिम जलद कार्यान्वीत होत असल्याचे दिसून येते.

भारतातील काही महत्त्वाच्या इलेक्ट्रॉनिक देयक सेवा :

भारतीय बँकींग क्षेत्रात ग्राहकांना सोयीस्कर व गतीमान सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी बँका सतत प्रयत्नशील असून या बँका व भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या प्रयत्नातून पुढील सेवा सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत.

1. ATM dPOS यंत्रणा :

भारतात सर्वप्रथम HSBS बँकेने १९८७ मध्ये तर बँक ऑफ इंडियाने १९८८ मध्ये अढच बसवले सध्या प्रत्येक व्यापारी बँक आणि काही सहकारी बँकाही आपली अढची वाढविण्याचा प्रयत्न करत आहेत. मार्च २०११ अखेर देशात व्यापारी बँकांनी ७४५०५ अढची बसवलेली आहेत. यामध्ये राष्ट्रीयकृत बँकांची ४९४८७ तर खाजगी बँकांची २४८३६ अढच आहेत. या अढची द्वारे कोणत्याही ठिकाणाहून पैसे काढणे, विमा हप्ते भरणे, इलेक्ट्रीसिटी बिल भरणे, कार्ड-टू-कार्ड फंड ट्रान्स्फर इत्यादी सेवा दिल्या जात आहेत.

विविध प्रकारच्या व्यापारी अस्थापनामध्ये सुपर मार्केट, मॉलमध्ये तसेच सर्वसामान्य दुकानामध्येही इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट सुविधा देण्यासाठी Point of sale Terminals - POS Terminals बसवली जात आहेत मार्च २०११ अखेर देशभरात 56442 झजड बसवण्यात आलेली आहेत व त्याच्या सहाय्याने २०१०-११ मध्ये ७५३२८ कोटी रुपयाचे व्यवहार झाले आहेत. POS हे एक इलेक्ट्रॉनिक यंत्र असून टेलीफोन लाईनद्वारे ते नेटवर्कमध्ये जोडलेले असते व त्याच्या सहाय्याने एका खात्यातील रक्कम दूसऱ्या खात्यात ट्रान्स्फर करता येणे शक्य असते.

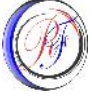
२. मायकर चेक क्लिअरिंग / चेक ट्रन्क्शन सुविधा :

मायकर (MICR- Magnetic Ink Character Recognition) तंत्राचा प्रथम वापर अमेरिकन बँकर्स अशोसिएशनने जुलै १९५६ मध्ये सर्वप्रथम केला. भारतात ही प्रणाली १९८६ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या चेन्नई मधील क्लिअरिंग केंद्रामध्ये वापरण्यात आली. सध्या ६६ मायकर क्लिअरिंग केंद्राद्वारे चेक क्लिअरिंग सुविधा दिली जात आहे. केवळ या ६६ केंद्राद्वारे सन २०११-१२ मध्ये ८०,१९६ अब्ज रुपयांचे चेक क्लिअरिंग झालेले आहे. या केंद्रावर MICR चेक स्कॅनरद्वारे जलद क्लिअरिंगची सुविधा उपलब्ध करून दिली जात आहे.

मायकर चेक क्लिअरिंग बरोबरच फेब्रुवारी २००८ पासून चेक ट्रन्क्शन सिस्टिम (Cheque Tranction Syssem) सुरु करण्यात आली असून या पद्धतीचा अवलंब सध्या महानगरांपूरता मर्यादीत असला तरी इतर शहरामध्येही ही सुविधा पोहचवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. सन २००३ मधील आर. बी. बर्मन समितीच्या शिफारशीनुसार ही सुविधा सुरु केलेली असून यामध्ये वटवणुकीसाठी प्रत्यक्ष चेक न पाठवता बँकेच्या सुरक्षित इलेक्ट्रॉनिक मेल पद्धतीद्वारे चेकची इलेक्ट्रॉनिक ईमेज (ई- छायाचित्र) क्लिअरिंग सेंटरकडे पाठवले जाते व चेक वटवून घेतला जातो. त्यामुळे चखउठ पेक्षा जलद चेक वटवता येणे शक्य झाले आहे. ही पद्धती जलद चेक वटवता येणे शक्य झाले आहे. ही पद्धती सुरु करण्यासाठी चलनक्षम दस्ताऐवजाचा कायदा - १८८१ मध्ये ई-चेक ही संकल्पना समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. चेक ट्रन्क्शन सिस्टिम-२०१० नुसार ई-चेक चा इमेजचे मानके निर्धारित करून त्यानुसार त्याचे व्यवहार केले जात आहेत. सप्टेंबर २०११ पासून NPCI ने Express Cheque Clearing System - ECCS सुविधाही सुरु केलेली आहे.

३. किरकोळ इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धती : (NEFT)

इलेक्ट्रॉनिक प्रणालीद्वारे किरकोळ रकमेचे व्यवहार करण्यासाठी ट.इ.ख. ने सन १९९७ मध्ये इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्स्फर (EFT) सुविधा सुरु केली ती R.B.I. EFT System म्हणूनही ओळखली जात होती. सन २००३ पासून EFT मध्ये सुधारणा करून National Electronic Fund Transfer-NEFT सुविधा सुरु केलेली आहे. या सेवेद्वारे १ लाख रुपयापर्यंतची रक्कम इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने ट्रान्स्फर

करता येते. सन २००३-०४ मध्ये या सुविधेद्वारे १७१.२५ अब्ज रुपयाचे तर २०११-१२ मध्ये १४७९०३.०५ अब्ज रुपयाचे व्यवहार झालेले दिसून येतात.

४. मोठ्या व्यवहारासाठीची इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धती (RTGS) ...

मोठ्या रकमेच्या इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरणासाठी सन २००२ मधील डॉ. आर. एच्. पाटील समितीच्या शिफारशी नुसार रिअल टाईम ग्राँस सेटलमेंट सिस्टिम (Real Time Gross Settlement -TRGS) मार्च २००४ पासून सुरु करण्यात आलेली आहे. या पद्धतीद्वारे ग्राँस सेटलमेंट पद्धतीचा वापर करून १ लाख रुपयापेक्षा मोठ्या रकमा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने हस्तांतरीत केल्या जात असतात. TRGS द्वारे अंतरबँक अर्थिक व्यवहार तसेच बँक ग्राहकाच्या रकमाही हस्तांतरीत केल्या जातात. सन २००४-०५ मध्ये अंतरबँक हस्तांतरण ३८१६५.२२ अब्ज रुपये तर ग्राहकांच्या २४९६.६२ अब्ज रुपयाचे व्यवहार झालेले होते तर सन २०११-१२ मध्ये अंतरबँक हस्तांतरण १४४०६२.९७ अब्ज रुपये आणि बँक ग्राहकांच्या ३९५२४४.५० अब्ज रुपयाच्या रकमा TRGS द्वारे हस्तांतरीत करण्यात आलेल्या आहेत. यावरून असे दिसून येते की ग्राहकांच्या व्यवहारासाठी RTGS चा वापर वाढत आहे.

५. क्रेडीट व डेबीट कार्डधारित देयक पद्धती :

बँक ग्राहकांना क्रेडीट व डेबीट कार्डद्वारे इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने पेमेंट्स करता यावेत यासाठी आवश्यक ई-इन्फ्रास्ट्रक्चर भारतीय रिझर्व्ह बँकेने निर्माण केले असून कार्डचा वापर करून पैशाचे हस्तांतरण व देयक देणे शक्य झालेले आहे. सन २००५-०६ मध्ये देशातील बँकांनी एकूण १७.३२ दशलक्ष क्रेडीट कार्ड तर ४९.७६ दशलक्ष कार्डचे वाटप केलेले होते. त्याच्या सहाय्याने केलेले व्यवहार अनुक्रमे ३३८.८६ अब्ज रुपये व ५८.९७ अब्ज रुपयाचे होते. तर सन २०११-१२ मध्ये क्रेडीट कार्डची संख्या १७.६५ दशलक्ष तर डेबीट कार्डची संख्या २७८.२८ दशलक्ष वर पोहचली आहे. या वर्षातील क्रेडीट कार्डधारित व्यवहार ९६६.१३ अब्ज रुपयाचे तर डेबीट कार्डधारित व्यवहार ५३४.३२ अब्जावर पोहचले आहेत. म्हणजेच देशातील बँक ग्राहकांनी या पद्धतीचा वापर वाढवण्यास सुरुवात केलेली दिसून येत आहे.

६. इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन सुविधा :

सन १९९६-९७ पर्यंत बँकर्स ऑटोमेटेड क्लिअरिंग सर्व्हिस (BACS) द्वारे समाशोधनाच्या सुविधा दिल्या जात होत्या परंतु १९९७-९७ पासून रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने इलेक्ट्रॉनिक क्लिअरिंग सर्व्हिस सुरु केली तर सप्टेंबर २००८ मध्ये अद्यावत National Electronic Clearing Service- NECS सुरु केली. यामध्ये क्रेडीट एउड सुविधेद्वारे एका विशिष्ट खात्यातून अनेक बँक खात्यात जलद रक्कम क्रेडीट करण्याची तर ECS डेबीट सुविधेद्वारे अनेक खात्यातून एका विशिष्ट खात्यामध्ये रक्कम वर्ग करून घेण्याची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. सध्या ही सेवा देशातील महानगरांमध्ये व काही मोजक्या शहरांमध्येच उपलब्ध असली तरी नजीकच्या काळात ही सेवा सर्वांपर्यंत पोहचवण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. सन २००३-०४ मध्ये ECS द्वारे १०२.२८ अब्ज रुपयाचे क्रेडीट तर २२.५४ अब्ज रुपयाचे डेबीटचे व्यवहार झालेले होते तर सन २०११-१२ मध्ये १८३७.९४ अब्ज रुपयाचे क्रेडीटचे व्यवहार आणि ८३३.५५ अब्ज रुपयाचे डेबीटचे व्यवहार झालेले आहेत.

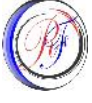
७. मोबाईल पेमेंट सुविधा :

भारतातील व्यापक मोबाईल नेटवर्कमध्ये मोबाईल बँकींग सेवा अत्यंत लोकप्रिय होत असून विविध बँका मोबाईल बँकींग सेवांचा विस्तार करीत आहेत. यामध्ये मोबाईल फोनमधील WAP, GPRS व 3G सेवांचा वापर करून बँक खाते ऑपरेट करण्याची सुविधा दिली जाते. मोबाईल बँकींग सुविधाचा वापर करून, पैसे पाठविणे, ऑनलाईन खरेदी करणे, बिल भरणा करणे इत्यादी सेवांचा लाभ घेता येतो. सध्या भारतीय रिझर्व्ह बँकेने मोबाईल पेमेंटची प्रतिदिवसाची मर्यादा ५०,००० रुपयाचे प्रतिदिवस पर्यंत वाढविण्याची मुभा दिलेली आहे. मोबाईल बँकींग आयडी (ID) व पासवर्ड प्राप्त करून घरबसल्या पेमेंट सुविधाचा लाभ घेणे आता शक्य झाले आहे.

सन २०११-१२ मधील मोबाईल पेमेंट व्यवहारांचा विचार करता असे दिसून येते की, अॅक्शीस बँक, सिटी बँक, एच्. डी. एफ. सी. बँक, आय.सी.आय.सी.आय. बँक, स्टेट बँक ऑफ इंडिया व युनीयन बँक ऑफ इंडिया या बँका मोबाईल पेमेंट व्यवहाराबाबत अग्रेसर आहेत. सन २०१० पासून NPCI Z0 Interbank Mobile Payment System-IMPS सुविधा सुरु केलेली असून या सुविधेद्वारे मोबाईल रिचार्ज, DTH रिचार्ज, बील पेमेंट, टिकीट बुकींग, क्रेडीट कार्ड पेमेंट, ऑनलाईन पेमेंट इत्यादी सुविधा देऊ केलेल्या आहेत.

८) आधार पेमेंट ब्रिज सिस्टिम (APBS) - २०११

शासकीय योजनातून लाभाध्यांना द्यावयाच्या अनुदानाची रक्कम थेट शासकीय कार्यालयाच्या बँक खात्यातून अपेक्षित लाभाध्यांच्या खात्यात जमा करण्यासाठी Adhar Payment Bridge system (APBS) ही यंत्रणा NPCI ने सुरु केलेली असून ज्या बँका शासकीय अर्थव्यवहाराशी संबंधित आहेत. त्यांच्यासाठी ही सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. या यंत्रणेद्वारे ग्रामीण रोजगार योजना, सामाजिक

सुरक्षा पेन्शन, वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन, अपंगांच्या पेन्शन ची रक्कम थेट लाभाध्याच्या खात्यात जमा केली जाणार आहे.

याशिवाय इतरही विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक देयक सेवा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न देशातील व्यापारी बँका तसेच भारतीय रिझर्व्ह बँक करत आहेत. दिवसेंदिवस या सेवांची संख्या वाढत असून त्यामधील व्यापकता वाढत आहे व जास्तीत जास्त ग्राहकांपर्यंत या सेवा पोहचवल्या जात आहेत.

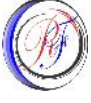
इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धतीचे मुल्यमापन :

भारतामध्ये इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट पद्धतीचा खूप गतीने विस्तार होत असला तरी या सेवा सदोष आहेत. भारतीय बँकींग लोकपालाचा अहवाला पाहिला असता असे दिसून येते की सन २००८-०९ मध्ये पैसे स्थलांतरणा बाबतच्या एकूण तक्रारींची संख्या ५३३३ एवढी होती ती सन २०११-१२ मध्ये ४२१६ एवढी आहे. तर ATM, क्रेडीट व डेबीट कार्डबाबतच्या तक्रारी याच काळात १७६४७ वरून १७११६ पर्यंत पोहचल्या आहेत. पेन्शन पेमेंटबाबतच्या तक्रारी २९१६ वरून ५९२७ पर्यंत वाढल्या आहेत. बँकींग व्यवसायातील पेमेंट सिस्टीमबाबतच्या तक्रारीच्या संख्याचा विचार करता तक्रारीचे प्रमाण काही प्रमाणात कमी झालेले दिसत असले तरी एकूण तक्रारीचा विचार करता आजही मोठ्या प्रमाणात समस्या निर्माण होत आहेत. त्यामुळे बँक लोकपालाकडे येणाऱ्या तक्रारी अधिक असल्याचे दिसून येते.

इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धतीमध्ये सुधारणेसाठी शिफारशी :

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक उलाढालीमध्ये प्रभावी वाढ घडवून आणण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक देयक पद्धतीचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. हे मान्यच करावे लागते तथापी या पद्धतीमधील सुधारणेसाठी पुढील बाबींवर लक्ष केंद्रीत करून नियोजनबद्ध प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे;

१. ग्रामीण जनतेस या सेवा जलद व अडथळ्याविना देण्यासाठी ग्रामीण भागातील इन्टरनेट कनेक्टिविटीमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. सध्या ग्रामीण भागात इन्टरनेट कनेक्टिविटी पोहचलेली असली तरी इन्टरनेटचा वेग व कनेक्टिविटी मधील खंडीतपणा या समस्या आहेत त्यामुळे ई-पेमेंटच्या सोईचा वापर करण्यामध्ये अडचणी येत आहेत.
२. सध्या ग्रामीण भागात अडचण ची संख्या अत्यंत कमी असून त्याबरोबर ग्रामीण व्यावसायिक किंवा उद्योजकांना POS वापरण्यासाठी प्रवृत्त करून ATM व POS चा वापर वाढवण्यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.
३. आज इलेक्ट्रॉनिक प्रदानाच्या विविध सोईस्कर पद्धती उपलब्ध झालेल्या असल्या तरी आजही काही खाजगी व्यावसायिक, शासकीय व निमशासकीय अस्थापा चेक किंवा डिमांड ड्राफ्टचीच मागणी करतात दिसतात. त्यामुळे या पद्धतीच्या वापरावर मर्यादा येतात म्हणून बँकांनी आपल्या ग्राहकांना ई-पेमेंट पद्धतीचा वापर करण्यास प्रोत्साहीत करण्याची आवश्यकता आहे.
४. अल्पशिक्षित, ग्रामीण जनता व तंत्रज्ञानाची माहिती नसलेला ग्राहक या सेवांच्या वापराबाबत गोंधळलेल्या स्थितीत असून या सेवा वापरण्याचे पुरेशे ज्ञान व कौशल्ये त्यांच्याकडे नसल्याने या सेवांचा वापर अपेक्षेपेक्षा कमी आहे. याकरिता बँकांनी ग्राहकांच्या साक्षरतेकरीता विशेष कार्यक्रम हाती घेऊन ग्राहकांना योग्य माहिती पुरवण्याची आवश्यकता आहे.
५. सध्या देशात मायकर समाशोधन केंद्राची संख्या खूपच कमी आहे. ज्या गतीने बँकाचे संगणकीकरण अथवा आधुनिकीकरण झाले आहे. त्या गतीने मायकर केंद्राची संख्या वाढलेली नाही. रिझर्व्ह बँकेने स्टेट बँक ऑफ इंडियाबरोबरच इतर सक्षम बँकांच्या सहाय्याने मायकर समाशोधन केंद्राची संख्या वाढविणे आवश्यक आहे.
६. आजही बहुतांशा बँकामध्ये NEFT dRTGS या सुविधाबाबत पुरेशी माहिती प्रसिद्ध केली जात नाही. किंवा त्यास जेवढी प्रसिद्धी देणे आवश्यक आहे तेवढी प्रसिद्धी दिली जात नाही. प्रत्येक बँकांनी आपल्या शाखेत या सुविधाबाबतची माहितीफलक व या सेवा वापरण्याबाबतचे अहवाल करणारे फलक लावणे आवश्यक आहे असे वाटते.
७. बहुतांश ग्राहकांना आपले ATM कार्ड, POS टर्मिनल, मध्येही वापरता येते याची साधी कल्पनाही नसल्याचे दिसते याकरीता बँकांनी ग्राहकांचे प्रबोधन करणे आवश्यक आहे.
८. NEFT dRTGS साठी बँक शाखेचा Indian Financial System Code- IFSC आवश्यक असतो. परंतु बँक शाखा इतर बँकांचे IFSC देण्यास टाळाटाळ करतात किंवा ग्राहकांना नेटकॅफेमध्ये जाऊन शोधण्यास सांगितले जाते. त्यामुळे ग्राहकांची अडचण होते. म्हणून बँकांनी देशातील सर्व बँक शाखांच्या IFSC कोडची पुस्तिका ग्राहकांसाठी उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता आहे.
९. इलेक्ट्रॉनिक क्लिअरिंग सुविधा ही सध्या फक्त काही निवडक शहरातच उपलब्ध आहे. त्याचा विस्तार करून किमान जिल्हा व तालुका पातळीवरील शहरापर्यंत या सेवा पोहचवण्याची आवश्यकता आहे. यामुळे बँकांच्यावरील कामाचा ताणही कमी होऊ शकतो तसेच ग्राहकांना अधिकाधिक सेवाही मिळू शकतील.
१०. मोबाईल पेमेंट सेवा वापरण्याबाबत आजही ग्राहक फारसे पुढे येत नाहीत. उच्चशिक्षित ग्राहक व मोठ्या शहरातील काही ग्राहक वगळता या सेवांचा वापर कमी आहे; सार्वजनिक बँकांच्या तुलनेत खाजगी बँकामध्ये या सेवेचा वापर अधिक आहे. तथापि सार्वजनिक बँकानही या सेवेच्या वापराबाबत माहिती देऊन ग्राहकांना मोबाईल बँकींग सेवा वापरण्यास प्रवृत्त करणे आवश्यक आहे.

११. बँकांनी ई-पेमेंट सेवाबाबतची आवश्यक ती माहिती ग्राहकांना वेळोवेळी देऊन या सेवांच्या वापरस प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता आहे. त्याचबरोबर अप्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांना योग्य ते प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे तसेच या सेवाबाबत वेळोवेळी होणारे बदल ग्राहकांना माहित करून दिल्यास तक्रारीचे प्रमाणही कमी होऊ शकते. याबरोबरच या सेवामध्ये अधिक सुरक्षितता निर्माण करण्याच्या दृष्टीनेही प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

gk^GM ...

1. BIS (1985), Payment system in Eleven Developed Countries.
2. BIS (2003), Payment system in UK, Redbook 2003.
3. BIS (2003), Payment system in Belgium, Redbook 2003.
4. Paul O'Brien (2010), Ireland's Payment and Securities Settlement Systems Infrastructure, Payment and Securities Settlement Systems Policy and Oversight Unit Central Bank of Ireland, www.centralbank.ie accessed on 12/08/2012
5. Parker Tammy & Parker Michael (2008), Electronic Banking in Finland and the Effect on Money Velocity, Journal of Money, Investment and Banking,, Issue 4 (2008)
6. RBI Monthly Bulletin, August 2012.
7. R.B.I. - www.rbi.org.in accessed on 12/08/2012
8. NPCI - www.npci.org.in accessed on 13/08/2012
9. IAMAI (2009) prepaid payment system, A discussion paper.